ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 11—12 ՆՈՅԵՄԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԿԵ. ՏԱՐԻ 1951

ԳՆՈՒՆԵԱՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԳՆՈՒՆԵԱՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մովսէս Խորենացին Գնունեաց նախարարութեան ծագումի մասին կ'արտայայտուի՝ «Գիտեմ զԳնունիսդ գինի ունիս, որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիան... ունէր եւ կոչումն անուան Գին, ընդ որ կարի մեծապէս զուարճացեալ ասեն, վարդապետակ, կարգէ ի թիւ նախարարութեան զաղջաց: Են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սեզդաց: Են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ՝ Արծրունիս եւ Գնունիս» (Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 168—169. Համմտ. եւ Հ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն, Ա., Վենետիկ 1835, էջ 313): Նախապէս հայ պատմահայրը հաղորդած էր՝ «Իսկ Արգամոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ, ի սմանէ, առէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս եւ զԳնունիս: Արդ յիշելոյն մեզ զՍենեքերիմ այս էր պատճառ» (անդ, մեզ զՍենեքերիմ այս էր պատճառ» (անդ, էջ 106)[1]:

Գարագաշեան չատ տեղին կը դիտէ՝ «Այսօրիկ են ահա Հայաստանեայց նախարարութեանց ո՛ւսան եւ գի՛տդն, զոր խոստացար տալ մեզ Խորենացին յունական պատմութիւններէ: Ի պատմութեան աստ Խորենացւոյն զնախարարութեանց կան ընդհանուր տեղեկութիւններ, որ կրնան համարուիլ պատմական եւ զորս դիւրին էր Խորենացւոյն առնուլ ոչ թէ այն անուան յունական պատմութիւններէն, այլ իւրոյ ժամանակին ասոյզ կամ սխալ աւանդութիւններէն...: Զենք կրնար Խորենացւոյ երկրորդ Գրոց է. եւ Ը. գլուխները ամրողջութեամբ, կամ ինչպէս Խորենացին կ'անուանէ, այն զրուագը մեծ եւ հաւաստի պատմութեամբ լի ընդունիլ իբրեւ ասուգիւ պատմական, հայեցեալ յանասուդութիւն անձին վաղարշակայ, ընդ որում կապակալ է այն գլուխներու պատմութիւնը. պատմութիւն մը, որ մեծաւ մասամբ հմնաւած է անուններու յարմարութեան կամ բոնագբօսեալ ստուգաբանութեանց վրայ՝ քան ասոյզ պատմական աղբիւրաց» (Քննական պատմութիւն Հայոց, Ա., Թիֆլիս 1895, էջ 256—257. Համմտ. նաեւ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 426):

Մինչ Բասմաճեան հայ նախարարութիւններէն 45 նախարարութիւններու ուրարտական ծագում կու տայ եւ ասոնց մէջ Արծրունիները կ'օզակէ, Գնունիները կը լռէ, բայց հարկ է ըսել թէ կայ եւ այն կարծիքը որ «ունի» վերջաւորուած հայ նախարարութիւններու ուրարտական ծագում կը վերագրուի (Բանասէր, Դ., էջ 193, 239, 314, Ե., 286 եւ Կ. Բասմաճեան, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս 1914, էջ 56—57):

Markwart ինձմէ առաջ ուշադիր եղած է, թէ Մ. Խորենացին Գնունիները Արշակունիներու չատ մերձ կը դնէ — արիւնով (Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. Wien 1930, էջ 561):

Սարդուր Բ. (755—730) կ'արշաւէ Բուլչիանի եւ Իգանի երկիրները, որոնք Ղափանցեանի համաձայն (Ուրարտուի պատմութիւն, Երեւան 1940, էջ 178) կը գտնուէին կարսի եւ Զլոբը լիճի մէջեւ եւ անոր վարչածին համեմատ՝ Իգանի տոհմէն գուցէ սերած ըլլան Գնունիները: Բայց ձայնափոխութիւնը նկատի չէ առնուած. նմանապէս երկիրն ալ այնքան չէ յարմարիր (Իգանիի մասին համմտ. նաեւ Ն. Ադոնց, Նոր պատմութիւն Հայոց, Բարիզ 1946, էջ 162 եւ 202):

Այսպէս՝ կարելի չէ Գնունիներու ծագումի մասին ասոյզ եզրակացութեան յանգիլ:

2. ԳՆՈՒՆԵԱՑ ԵՐԿԻՐԸ

Դժուարին է հաւաստեաւ ըսել, թէ Գնունիները Հայաստանի ո՞ր մասն իրենց սեպհականութիւնն ու հօրենական ժառանգութիւնը կը նկատէին, ուստի կարելի չէ գծել անոր սահմանները:

[1] Համմտ. եւ Ասողիկ Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ 1885, էջ 34:

© National Library of Armenia

Հ. Ինճիճեան կը գրէ. «Իսկ վասն երկրին Գնունեաց թէպէտ յայտնի ինչ ոչ գտանեմք ի գիրս, այլ ի բանից Վարդանայ յայտ է լինել Ագիովիտ գաւառ Տուրուբերանայ, մանաւանդ զի չարունակող Թոմայի Արծրունոյ զԱրճէշ քաղաք Ագիովիտ գաւառի կոչէ քաղաք Գնունեաց» (Մատենագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1835, էջ 125—126)։ Նոյնպէս եւ գԾահապիվան լեառն (գուցէ այժմ Ալատաղ կոչուածը· հմմտ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 512) Ծազկոտն գաւառին Արարատոյ ի մօր կողմանէ ժառանգութիւն հասեալ Գնելոյ Գնունւոյ, ասէ Խորենացին Գ. 23···։ Բայց մթին լինի է յիշատակելն ի Մեսրոպայ ի թիւն ե. Ապա մի ոմն ի մեծ նախարարացն ի գաւառէն Շիրակայ, որ էր մխանձնացեալ ի լերինս, յապէն Գնունեաց, որում անունն էր Պարգեւ» (Նախնուքիւն, Ա., էջ 153—154)։

Ինճիճեանի յիշատակած հայ պատմագիրներու, մանաւանդ Վարդանի, տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած՝ Ագիովիտ, Արճիշակովիտ եւ Առբերանի (Բերկրի) գաւառները կրնանք Գնունիներու ժառանգութիւնը համարիլ, եթէ ոչ իրենց ամբողջական տարածութեամբը, գոնէ կարեւոր մասերովը (հմմտ. J. Markwart, Südarmenien ... էջ 404, 561· Թովմաս Արծրունի, Պատմ., էջ 277 եւ Տեղեկագիր Գիտութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտի, 1927, էջ 182)։

Ագիովիտի հնագոյն ձեւն է Ագոյ–հովիտ։ «Գաւառս էր, ինչպէս կը գրէ Հիւբշմանն, Վանայ լճին հիւսիս–արեւելեան կողմը, հոն ուր այսօր ալ Արճիշոյ աւերակները նշանակուած են աշխարհացոյցներու վրայ։ Արճիշն է հին հայերէն Արճէշը, որ անցեալ դարուն կէսերը Վանայ լճին մէջ ընկղմած է» (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 195· հմմտ. եւ Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաչխարհիկ Բառարան, Վենետիկ 1905, էջ 105)։ Դարձեալ՝ պէտք է նկատի առնուլ այն սերտ եւ յարափոփոխ յարաբերութիւնը, որ կայ Գնունիներու, Արծրունիներու եւ Արշակունիներու միջեւ (Markwart, Südarmenien... էջ 300 եւ 561)։

Իսկ Մեսրոպ Երկդի խօսքը կը լուսաբերէ, եթէ խորհինք որ ինչպէս քաղաքական անկախատ պարագաներու հետեւանքով Աշոտ Բագրատունին «երթեալ հազար արամբ յԱղիովիտ գաւառ եւ տա ինքն զուժարեալ զամենայն ազգն (Գնունեաց) աթէ իբեանց տանէր բնակեցուցանէ ի Տայս» (Վարդան, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 77), այսպէս՝ եւ քաղաքական եւ ուրիշ պարագաներու ճնշումով Գնունի մը կամ Գնունեաց ճիւղ մը Շիրակ հաստատուած ըլլայ եւ կամ նաեւ Մովսէս Խորենացիի ազդեցութեան տակ գրուած է (հմմտ. վերը), եւ վերջինս ալ գնել անուանէն այդ յերիւրանքին հասած։

Հ. Ն. Ակինեան կ'արտայայտուի՝ «Գնունեաց գաւառը կը տարածուի Վանայ հիւսիսային կողմը, ուր կը գտնուին Ամկայ բերդ եւ Բերկրին···։ Ըստ Շերենցի կը համապատասխանէ այժմեան Թիմարայ գաւառին տարածութեան մեծագոյն մասին։ Զարմանալի է որ յայսօր առանց քննութեան մնացած է Հայոց հին պատմութեան մէջ քանիցանիօթ ազգիս գրուած երկրին սահմանները։ Անանուն Արծրունին (էջ 308) առաջին անգամ կը յիշէ Գնունեաց գաւառը Արճէշ քաղաքով (յամի 1041), վարդան պատմիչ (էջ 77) գաւառիս մէջ կը դնէ եւ Ագիովիտը···։ Ժէ· դարուն Առաքել Դաւրիժեցին պատմելով Սիրուն վկային նահատակութիւնը կը գրէ· «Էր սա յաշխարհէն Վասպուրականի, ի գաւառէն Գնունեաց որ այժմ ասի Ամուկ, ի գեղջէն որ կոչի Ալիւր» (Զաքարիա Եպ· Գնունեաց եւ իւր տարիքը, Վիեննա 1910, էջ 4, ծնթ. 1)։

Գնունեաց Երկիրը եկեղեցական կամ կրօնական տեսակէտով աննշան չէր· 508ին գումարուած ժողովքին մէջ կը յիշուի՝ «Ի Պարոսէ, Գնունեաց եպիսկոպոսէ» (Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 42—74), Դուինոյ ժողովքին կը մասնակցին (645) Թէոդորոս կամ Թորոս (Կանոնք Դուինոյ ժողովոյն, էջ 27), իսկ Մանազկերտի ժողովին (726) Յովհաննէս՝ եպիսկոպոսները (Հանդէս Ամսօրեայ 1905, էջ 216)։ Դարեր յետոյ երեւնալու գայ Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեացի տագաւացը (հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Զաքարիա Եպ· Գնունեաց, էջ 4—5)։

3· ԳՆՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԲԱՐՔԸ ՊԱՇՏՕՆԸ

Տրդատեան–Ներսէսեան, սակայն լաւագոյնս՝ Սահակեան կամ Վռամական գաւազնամակի կամ բարձրաբերձութեան[2] համակարգին հայ նախարարութեան մէջ· օղակը կազմէ կամ աստիճանը կը գրաւէ Գնունեաց տէրը, որ է՝ նախարարութիւնը։ Աւելի նախագահ կամ գերագոյն են Սիւնեաց, Բագրատունեաց, Արծրունեաց, Մամիկոնեանց, Կամսարականաց եւ Ամատունեաց նախարարութիւնները (հմմտ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 430)։ Վերոյիշեալ նախարարութիւններու Տոհմէն գերագոյն ըլլալը կը հաստատեն նաեւ Ղ. Փարպեցի եւ եղիշէ, ինչպէս Գր. Տէր–Պօղոսեանի կազմած համեմատական տախտակները կը հաստատեն (հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 22, 58—59)։

Սակայն ժէ· աստիճանը կամ դասը — հայ նախարարական կազմին մէջ — աննշան չէր, մանաւանդ թէ չատ պատուաւոր, երբ նկատի ունենանք՝ որ Գահնամակի վերջին նախարարութիւնն է Հ. (70)։ Իսկ Բասմաճեան հայ նախարարութիւններու թիւը մինչեւ 256ի կը բարձրացնէ եւ անոնցմէ 45ի ծագումը ուրարտական կը համարի, ինչպէս Արծրունիներունը (հմմտ. վերը կամ Բասխ., Դ., էջ 193—196, 239—251, 314—317, Ե., 286· հմմտ. եւ նոյնին Իսկական պատմութիւն Հայոց, կ. պ. 1914, էջ 56—57)։

Հայ արքունիքը եւ աւազանին չէին կընար դիւրաւ կրնար 500 այր ներկայացնել պատերազմի եւ չար ու նման պարագաներու։ Դարձեալ՝ որովհետեւ նոյն նախարարութեան չատ կարեւոր գերատեսութեան աշխարհատեան խնամակալութեան աշխարհաչէն, աշխարհատարած

[2] Գահնամակի մասին հմմտ. Հ. Ս. Կոգեան, Հայ սարկաւագները, Տեսարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա 1926, էջ 54։

զԱհհանութեան չինականաչէն ազգն Գնունեաց հազարապետն ամենայն երկրին» (Դ· 2)։

Հայկազեան Բառարանի եւ Աճառեանի Արմատական բառարանի համաձայն (Դ· հատոր, էջ 14) Հազարապետ կը նշանակէ՝ պետ եւ գլուխ հազարաց, անուես, վերակացու Տան Արքայի, հոգաբարձու, իշխան, նախարար, թագաւորին տան մատակարար, քառկապետ (հմմտ. նոյն բառին մասին «Հանդէս Ամսօրեայ», 1898, էջ 316)։ Իսկ Մանանդեան (Տեղեկ. Ինստիտ., Ա, էջ 16) այս բառին իմաստ կու տայ՝ «հանրային եւ չինարարական գործերի վերակացուն կամ գլխաւորը»։ Մինչդեռ Գարագաշեանը կը գրէ· «Երեւելի պաշտօն էր նաեւ հազարապետութիւնը, որ նոյնպէս յատուկ չէր մանաւոր ցեղի մը։ Հազարապետն թուի թէ էր վերակացու եկամտից եւ հոգ կը տանէ մանաւանդ մշակութեան եւ բերոց երկրին» (Քնն. Պատմ., էջ 263)։ Իսկ «Եւրոպա» լրագրին մէջ (հրտ. Վիեննա 1849, էջ 207), ուր Գնունի նախարարութեան համառօտ պատմութիւնը ներկայացուած է, կ'ըսուի· «Արշակ Բ.ին թագաւորութեան սկիզբը, երբ Հայաստան եղած չփոթութիւններէն հանդարտութիւնը՝ Գնունեաց նահապետը, որուն ցեղը երկիրը չէնցնելու եւ մշակութեան չատ փոյթ կը տանէր, բովանդակ Հայաստանի պատիւն առաւ, որ գրեթէ հիմակուան ներքին գործոց պաշտօնն է»։

Նկատենք փաստօրէն նախագահութեան բառերէն գեռ՝ «Զհհանութիւն»։ Հայկազեան Բառարանը (Ա· հատ., էջ 608) ունի՝ «Զհհանութիւն, կուսակալութիւն, իսկ պ. եւ ար. տիհգան, տիհհան է՝ գիւղապետ, չինական»։ Աճառեան «Հայերէն Արմատական Բառարան»ին մէջ (Բ· հատ., էջ 484) կը գնէ՝ «Զհհան, կուսակալ, գաւառապետ, պհլ. dehkan, պրակ· dihgān, dihkān, գիւղացի, արաբերէն dihqān, գիւղացի, ագնուական, վաճառական, բանաւորների գլխաւոր, գաւառի պետը, բռնակալ, dahkana, գիւղապետութիւն, հոգաբաժանութիւն եւ մշակութեան պաշտօնէութիւն»։ Մինչ Մալխասեան իր «Հայերէն Բացատրական Բառարան»ին մէջ (Ա· հատ., էջ 502) ունի՝ «Զհհ, dīh, dēh գիւղ, երկիր, գաւառ, կողմ. եւ զհհանութիւն, պաշտօն կուսակալութիւն», իսկ աւելի ճոխ ծանօթութիւն կու տայ հազարապետ բառին նկատմամբ՝ «Հազարապետ··· 2· Մա-

© National Library of Armenia

սանեանների ժամանակ Հայաստանում արքունի գործակալ, որ երկրի հարկը հաւաքում էր եւ Պարսկաստան ուղարկում, ընդհանրապէս երկրի տնտեսական կեանքի վրայ հսկող: 3. Արքունական տան ելեւմուտքը կառավարող տնտես, էկոնոմոս կամ կոմոնոս, մեծ հազարապետ կամ հազարապետ Արեաց եւ Անարեաց, Սասանեանների ժամանակ Պարսկաստանում բարձրագոյն պաշտօնեան, թագաւորի մերձաւոր խորհրդականը, որ վարում էր երկրի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութիւնը» (անդ, Գ. հատոր, էջ 9):

Ն. Ադոնց իր «Հայոց նախարարութեան ծագումը» երկին մէջ, զոր Գ. Գիւզալեան ռուսերէնէ հայերէն թարգմանելով 1949ին Բէյրութի մէջ հրատարակեց, կը գրէ՝ «Մեծ նշանակութիւն ունէր հազարապետի պաշտօնը: Բոլոր իր յատկանիշներով նա համապատասխանում էր Թէոֆիլակտի մօտ յիշուած երրորդ վարչութեան, որ իր մէջ պարփակում է տաս պոլիտիկաս Փրոնդիտաս, հակառակ պոլէմիքիս սինտաքսիսի: Փաւստոս պատմագրի մօտ հազարապետութիւնը կամ հազարապետութեան ծառայութիւնը որոշ իմաստով հակադրւում էր սպարապետութեան: Առաջինը բնորոշւում է որպէս աշխարհատես խնամակալութիւն եւ տարածւում է դեհկանութեան վրայ, այսինքն՝ հողագործ գիւղացիութեանը վրայ: Հազարապետութեան իշխանութեամբ օժտուած Գնունիների տոհմը կոչւում էր շինակաչէն: ... Հազարապետի իշխանութեան ենթակայ էր բովանդակ գիւղացիական բնակչութիւնը: Հազարապատի, Խիլիարխոս, հազարապետ՝ զինուորական տերմին է, որ Աքեմէնեանների օրով փոխադրուել է քաղաքացիական գործերի սահմանը: Քսենոֆոնի պատմածի համաձայն Կիւրոս մտահոգուած լինելով ելեւմուտքի կանոնաւորումով ի նկատի ունենալով ընդարձակ պետութեան ծախքերը, որոշեց այդ սահմանում կիրարկել զինուորական սիստեմի բաժանումը եւ ստեղծեց դեկութիւններ, լոխագներ, խիլիարխներ եւ միրիարխներ՝ գիւրացնելու համար կառավարելը: Ըստ այս սիստեմի հազարապետը պիտի նշանակէր պետական եկամուտների վարչութեան բարձրագոյն աստիճանը: Այսպէսով հասկանալի է դառնում եւ նրա կապը հարկատու բնակչութեան, գիւղացիութեան հետ:

Թւում էր թէ հազարապետը պիտի վարէր հարկային բաժինը...: Հէնց Միհր-Ներսէհի ժամանակ ոմն Մահգուշնասպ վարում էր հարկային մասը եւ կոչւում էր Vastriliosansar, այսինքն հողագործների պետ: Այս որակումը յարմար է հազարապետութեան այն իմաստով՝ որ գործ է ածւում Փաւստոսի մօտ եւ կիրառւում Գնունիների տոհմի նկատմամբ...» (էջ 66—68):

Հ. Ակինեան «Եղիշէ վարդապետ եւ իր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի» խորագրուած իր մատենագրական-պատմական ուսումնասիրութեան մէջ (Բ. մաս, Վիեննա 1936, էջ 449—472) նկատի առած է նմանապէս «Հազարապետք Հայոց»: Կը գրէ՝ «Հազարապետ բառին այս պէսպէս առումները ցոյց կու տան թէ ի՛նչպէս մուտ գտած է այն առօրեայ կեանքին մէջ, ըստ այսմ, տան կալուածքի, ընչից մատակարարութեան վերատեսուչը կամ տնտեսը հայ ժողովրդեան ըմբռնմամբ հազարապետ է. նոյնպէս հազարապետ է բերդի մը ընդհանուր հրամանատարը, պատասխանատուն, այսպէս՝ նաեւ բանակին մէջ կան ստորաբաժանումներ՝ տասնապետ, հարիւրապետ եւ հազարապետ» (էջ 454): «Հազարապետ սովորական առումէն զատ ունէր նաեւ պետական կազմին մէջ առանձին իմաստ, որով կը յարաբերուէր պաշտօնական-զինուորական մարմին մը. այս առումը պարզ եւ բացայայտ կը տեսնուի Փ. Բիւզանդի քով, որ կը գրէ Արշակի գահակալութեան առթիւ. «Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինն. մեծամեծք յիւրաքանչիւր գահու եւ գործակալքն յիւրաքանչիւր չափու: Եւ սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն, աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատարած դեհկանութեան, շինականաչէն ազգն Գնունեաց հազարապետն ամենայն երկրին» (անդ, էջ 453):

Հ. Ակինեան կը յաւելու՝ «Որովհետեւ հազարապետութիւնը Ամատունեա՛ց տոհմին սեպհական կ'երեւայ, կը սպասուէր հոս Գնունեացի փոխարէն Ամատունեաց ընթերցուածը» (անդ, էջ 454):

Եւ ահա Հ. Ակինեան խոշոր սրբագրութիւն մը կ'ընէ. «Այս հիմամբ պէտք է ուղղել նաեւ Փաւստոսի առաջին պարբերութեան՝ «Շինականաչէն ազգն Գնունեաց» բառերը, ոչ միայն վասն զի անճահ է շինականաչէն

բառը եւ անպատշաճ դասական հեղինակի մը. այլ եւ նորանշան կը հնչուի՝ ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին. ազգ մը չէր կրնար բովանդակ երկրին հազարապետն ըլլալ: Խանգարումը ակներեւ է, զոր կ'առաջարկեմ «Շինականաչէն ազգն Գնունեաց» կարդալ՝ Վաղարշ իշխան ազգին Ամատունեաց: Եթէ հազարապետութիւնը որոշ տոհմի մը սեպհականութիւն էր, այդ տոհմը միայն Ամատունեացը կրնար ըլլալ,» անդ, էջ 455—456):

Կը դժուարինք Հ. Ակինեանի այս սրբագրութեան համամիտ գտնուելու, վասն զի գրութեան անուններու եւ նոյն իսկ տառերու այսքան մեծ (եւ թուական) չփոթութիւն ոչ հեղինակի եւ ոչ ալ արտագրողի կարելի է վերագրել եւ երկրորդ դիւրին չէ անվարան ըսել՝ թէ Ամատունի նախարարութեան սեպհական կը թուի ըլլալ հազարապետութիւնը: Մանաւանդ որ հայկական մատենագրութեան մէջ Վահան Ամատունիի մասին հաղորդուած է՝ թէ էր «հազարապետ Հայոց մեծաց[3]» (Կորիւն, էջ 44—45), մինչ Օտոյ Ամատունիի հազարապետ ըլլալը ստոյգ չէ (Ագաթանգեղոս, էջ 115): Իսկ Վաղարշ հազարապետի համար Փաւստոս չի վկայեր թէ Ամատունեաց տոհմէն ըլլայ (Պատմ. Վենետիկ 1933, էջ 40): Նմանապէս Առաւանի, Վեհնամի, Մանանի եւ ուրիշ հազարապետներու (հմմտ. Հ. Ակինեան, անդ, էջ 467—472) Ամատունիներու տոհմէն ըլլալու հաւաստի վկայութիւն եւ ապացոյց չունինք:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներն ամփոփելով կ'եզրակացնենք, թէ հայկական հազարապետութեան պաշտօնն էր՝ աշխարհին ներքին եւ տնտեսական բարօրութեան հոգածութիւնը[4] եւ այդ՝ ժամանակ մը — գուցէ երկարատեւ շրջան մը — յանձնուած էր Գնունի նախարարութեան: Մինչդեռ Մալխասեան կը գրէ՝ Նա (հազարապետը) երկրի տնտեսութեան եւ հարկերի գլխաւոր տեսուչն էր եւ նրա իշխանութիւնը տարածւում էր շինականութեան-գլխաւորաբար հարկատու դասակարգի վերա... Փաւստոսի ասելով այս պաշտօնն եւս ժառանգական էր եւ պատկանում էր Գնունեաց տոհմին» (Աշխարհաբար թարգմանութիւն Փ. Բուզանդի պատմութեան, Երեւան 1947, էջ 317):

4. ԳՆՈՒՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ

Գնունեաց նախածանօթ ներկայացուցիչն է Գին: Խորենացիին աւանդութեան համաձայն ապրած է Վաղարշակ թագաւորին օրով եւ անկէ ընդունած նախարարական աստիճանը, վասն զի գիտէր աշխարհաշէն արքային մատուցանել «յըմպելի եւ համեղ գինեաց» (Պատմ., էջ 168): Խորենացին «գինի»էն Գին անունն հանած է եւ Գին տակառապետ-նախարարը ստեղծած*:

Գինի որդին — բայց աւելի հաւանական — թոռն է Գնէլ: Սա եւս տակառապետ է եւ կ'ապրի Տիգրան Մեծի օրով: Բարզափրան Ռշտունին զինքը հեծելազօրքով կ'առաքէ Երուսաղէմ «իբր ի պատճառս խաղաղութեան, բայց ի գաղանիս օգնել Անտիգոնայ»: Սակայն Հիւրկանոս խորագէտ քահանայա-

[3] Խորենացին (գուցէ Կորիւնի Վահան Ամատունիի մասին գրածէն ազդուած) կ'ըսէ՝ «Վահան Ամատունի հաւատացեալ Պարսից ... ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր զհազարապետութիւն Հայոց աշխարհիս...» (Պատմ. Վենետիկ 1881, էջ 570): Նա Ամատունիները գիտէ՝ «Բնութեամբ Հրեայ» եւ Արտաշէս թագաւորէն «գիւղիւք եւ դաստակերտօք» ճոխացուած (անդ, էջ 288—289), բայց չի յիշեր թէ հազարապետութիւնն անոնց յանձնուած էր սերունդէ սերունդ:

[4] «Հազարապետութիւնը, որ է ներքին գործոց եւ հանրային շինութեանց նախարարութիւնը» (Հ. Մ. Տէր-Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1922, էջ 234): Grousset R. կը գրէ՝ „D'après Asolik, ils firent gouverner l'Arménie par un nakharar arménien nommé Méjèj ou Mjèj, dont le nom est transcrit par les Grècs sous la forme de Mezzisios ou Mezetios. Mèjèj appartenait à la famille des Gnouni, qui, à la cour des anciens rois nationaux arsacides, possédaient la charge héréditaire de grand échanson". (Histoire de l'Arménie, Paris 1947 էջ 236:

* Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել. Խորենացին գնունի ստուգաբանած է Գին եւ ունի, իսկ Գին ենթադրած է ծագած գինի բառէն. ուստի այն որ «գինի ունի»: այսպէս նաեւ Գնել անունին մէջ տեսած է գն = գին, իբրեւ Գնունի ցեղին արմատէն զարգացած, հետեւաբար Գնելն ալ ներկայացուցած է սերած Գնունիներէն: Այս Գնունի Գնելի սեպհականութիւնը կ'ընէ այնուհետեւ «Տաշապիվան լեռը». «որ ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնէլոյ Գնունւոյ հասեալ էր ցնա»: Այս լերան վրայ Գնէլ որսացած կ'ըլլայ աւելի շատ, քան որ Արշակ թագաւոր ի Կոգովիտ. այս կ'ըլլայ պատճառ նախանձի եւ Արշակ սպաննել կու տայ Գնէլը (Խոր. Գ. 23): Ո՞րքան խեղաթիւրած է Խորենացի Փաւստոսի (Դ. 15) Գնելի սպանման դրուագը: Անուանս ճիշդ ուղղագրութիւնն է Գնեալ = Գնել, եւ ոչ Գնէլ: Կը յիշուի Պատմութեան մէջ 6 անգամ. 1. Գնել Արշակունի թոռն Տիրանայ Ա., եղբօրորդի Արշակայ Բ. (իբր 300ին. Փաւստ. Դ. 5, 11, 15). 2. Գ. Անձեւացեաց տէր (Փաւստ. Ե. 6, 32). 3. Գ. Գնունեաց տէր (510ին. Գիրք Թղթոց, էջ 42). 4. Գ. Գնունի (555ին. Գիրք Թղթոց, էջ 74). 5. Վարազ-Գնել Գնունի (641ին, Սեբէոս, էջ 103). 6. Գնել, որ նորոգել կու տայ Ժ.Ա. դարուն Տաշապիվանի քանդուած եկեղեցին (Ալիշան, Շիրակ, էջ 10): Եթէ Մ. Խորենացի ի Տաշապիվան Գնելի կալուածք կու տայ, հաւանօրէն ան գիտէր (իբր 850) թէ քաղաքիս մէջ սովորական էր Գնել անունը. որուն պատճառը սակայն կարող էր ըլլալ անմեղ Գնելի հոն յանկարծի սպանման աւանդութիւնը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

© National Library of Armenia

պետը գուշակելով եղելութիւնն ու խկութիւնը Գնէլի Թոյլ կու տայ միայն սակաւաթիւ բանակով քաղաքը մտնելու։ Բայց Գնէլ նենգամիտ էր եւ Հիւրկանոսը պատրելով ու խաբելով կը յղէ Բարզափրանի, որ խոստմնազանց գտնուելով՝ քահանայապետը Անտիգոսի ձեռքը կը մատնէ։ Գնէլ իր այս յաջողութենէն քաջալերուած — դարձեալ՝ Ռշտունի Նախարարին սադրանքով — կը ձգտի Հերովդէս Թագաւորն ալ որսալ եւ վիզը Թակարդի մէջ ձգել, բայց այս անգամ յուսախաբ կ՚ըլլայ։ Ուստի Հիւրկանոսի գանձերն աւարելով եւ քանի մը յաղթութիւններ արձանագրելով իր բանակին հետ Հայաստան կը դառնայ՝ գոհ որ ընտիր գործակատարն եղած էր Տիգրանի եւ Բարզափրանի (Մ. Խոր., էջ 203. Յովհ. Կաթ. Պատմ. Հայոց, Թիֆլիս 1912, էջ 19. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Ա., էջ 258—260)։

Յիշուած գոյգ Գնունիներու գոյութիւնն ու գործունէութիւնը այնքան արժէք ունին, որքան Խորենացիին այս շրջաններու ուրիշ անձերու եւ դէպքերու մասին տուած ծանօթութիւններն ու աւանդութիւնները։ (Այս նկատմամբ մասով մը այլուր, երբ Ռշտունիներու մասին խօսիմ)։

Գնունիներու պատմականօրէն առաջին ստոյգ անձն է Աբ(բ)ա, որ Յուսիկ Նորընտիր կաթողիկոսին ուղեկից կ՚ըլլայ դէպի Կեսարիա, ուստի ապա խնդութեամբ կը վերադառնայ Հայաստան (Բուզանդ, էջ 40)։

Մեսրոպ Երէց Ներսէս Պարթեւի օրով երեք Գնունի նախարար կը յիշէ։ Մին է Պարգեւ, որ Արշակ Թագաւորին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Ներսէս Պարթեւի վրայ՝ իբրեւ հայրապետական գահի արժանաւոր անձ (Պատմութիւն կամ Վարք Ներսէսի Պարթեւ Հայրապետի, Զ. Սոփերք, Վենետիկ 1853, էջ 15—16)։ Մինչ Փաւստոսի անծանօթ է այս եւ նա կը ճանչնայ Պարգեւ Ամատունի (Պատմ., էջ 81)։

Ներսէսի հայրապետական ձեռնադրութեան դէպի Կեսարիա չքաղեր կ՚ըլլայ Մանէճ Գնունի (Զ. Սոփ., էջ 25), իսկ Բիւզանդիոնի պատգամաւորութեանն՝ անոր կ՚ընկերակցի Գնէլ (անդ, էջ 52)։ Այս երկուքն եւս Փաւստոսի անծանօթ են, նաեւ այն պարագան՝ թէ Արշակ «ի խնդիր եղանէ քաջ ազգին Մամիկոնէից... ապա երթեալ գտանէ գնոսա յամուրս աշխարհին իւրեանց Հայոց, ընդ նոսին եւ զԳնունիքն եւ դարձուցանէր զնոսա ընդ իւր, վասն զի պատակտեալ էին յընտանութենէ եւ ի զօրավարութենէ յամենայն գործոց ի ժամանակին Տիրանայ Թագաւորին» (անդ, էջ 16—17)։

Արշակ Բ. Թագաւորին Տրդատ եղբօրը որդին է դժբախտ Գնէլ, որուն երակներուն մէջ Խորենացին գնունեան արիւն կը տեսնէ. «Գնելոյ բազում երէս առնել ընդ աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիվան անուանեն, որ ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնէլոյ Գնունւոյ հասեալ էր գնա» (Պատմ. Հայոց, էջ 442. Հմմտ. Markwart, Südarmenien..., էջ 560—561)։ Պայծառ է որ Գնէլ անունը Խորենացիին այս յերիւրանքի պատճառ կ՚ըլլայ եւ երեւան կու գայ Գնէլ Գնունի մը, որ Մեսրոպի համաձայն Ներսէսի կ՚ուղեկցի դէպի Բիւզանդիոն (հմմտ. վերը)։

Երբ Հայաստան Յոյներու եւ Պարսիկներու միջեւ կը բաժնուի, Արշակ Գ. Թագաւորը հրաժարելով պարսկական ընդարձակ բաժինէն՝ յունական անձուկ Հայաստանի մէջ կը հաստատուի։ Թագաւորին օրինակին կը հետեւին նախարարներէն ոմանք։ Ասոնցմէ է Ատատ Գնունի, որ հակառակ պարսկական բաժինի Խոսրով Նորընտիր արքային հրաւէրին, հաւատարիմ կը մնայ Արշակի եւ պատիժի կ՚ենթարկուի — զրկումովը հայրենի հողերու՝ «Վասն որոյ զժառանգութիւնս նոցա կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ եւ ոչ եթող զկալուածս որդւոց ի հայր եւ զեղբօր յեղբայր» (Խոր., էջ 492)։ Թէ Գնունիները ե՛րբ եւ ի՛նչ պարագաներու տակ իրենց հողերուն նորէն կը տիրանան՝ այդ աւանդուած չէ։ Սակայն հարկ է չեշտել, որ Բուզանդ եւ Ղազար, որոնց ծանօթ էր Խորենացին, եւ անոնց գրութիւնները իբրեւ աղբիւր կը գործածէր — թէեւ աղիկամի — այս ժամանակաշրջանի դէպքերը բաւական տարբեր կը նշանակեն եւ ուրիշ անձերու յիշատակութիւն կ՚ընեն։

Ատատի Թոռը կը թուի ըլլալ Ատոմ Գնունի։ Սոյն տոհմին պարծանքներէն է եւ Վարդանանց շրջանի կարկառուն դէմքերէն։ Արի եւ գործօն, կրօնասէր եւ հայրենասէր։

Հայկական Սոփերքներու շարքին մէջ (հատոր ԺԹ.) կը հրատարակուի՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Ատոմայ եւ որդւոյ իւրոյ եւ Վարսայ եւ Ներսեհի եւ Վարձաւորի»։ Անոր համառօտ բովանդակութիւնն է. «(Ի) ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի Պարսից Թագաւորին ծագկէր հաւատ քրիստոնէութեան ընդ ամենայն երկիր»։ Այս եղելութիւնն

արեւապաշտ մոգերուն հաճելի չէր, ուստի եւ Թագաւորին առջեւ կը դնեն մազդեզեան կրօնի մօտահաս կործանումը, որմէ սակայն կարելի է զերծանիլ՝ քրիստոնէութեան դէմ հալածանք սկսելով ու շարունակելով։ Եւ տուգիւ՝ «լինէր հալածումն մեծ»։ Յազկերտ իր հրամանովը Պարսկաստան ժամանող Հայերուն՝ նախարար մը կ՚առաքէ հրովարտակով մը՝ «Կամիմք մեծաւ պատուով եւ ընտութեամբ արձակել յաշխարհն ձեր... միայն թէ փութով հասանիցէք ի դուռն արքունի»։ Հայերը խնդրոյն էութեան թափանցելով կը միաբանին խաւարին դէմ մաքառիլ՝ «Բան առ ժամանակ մի վայելել ի մեղս»։ Անոնց պարագլուխներն են՝ «Ատոմ Գնունի իւրովք ազատօք եւ տէր Մանաճիհր Ռշտունի իւրովք ազատօք», որոնք իրենց համախոհներու հետ կը փախչին Անձեւացեաց երկիրը, ուր ճգնաւոր մը անոնց մարտիրոսական պսակը կը նախատեսէ։ Ատոմ եւս յառուկ պատրաստելով՝ նահատակութեան կը պատրաստուի։ Հայ մատնչի մը միջնորդութեամբ պարսիկ հետապնդող զինուորները Ատոմեաններու բնակավայրը կ՚իմանան։ Բայց Հայերը անյապաղ ու անխռով ձայն կու տան գոչելով՝ «Զի կալէք» եւ դիմադրութեան հետամուտ կ՚ըլլան։ Սակայն ուրիշ տեսիլք մը, որ ամէնուն նկատելի կ՚ըլլայ, զանոնք կը քաջալերէ «ի կատարումն» փութալ եւ «անանց լոյսն եւ անթառամ» պսակը ժառանգել։ Ատոմ Գնունին «զսքանչելիս տեսիլ զորդեակն՝ իւր առաջի արարեալ ի ժամ կատարմանն՝ կանգնեալ ի մանկական տիոցն» կը տեսնէ եւ ապա իր ժառանգին արիական վախճանը միւս ընկերներուն հետ կը կնքէ քրիստոնէական հաւատքին ճշմարտութիւնը՝ արիւնո՛վ։ Պարսիկ մը այս առթիւ քրիստոնեայ կ՚ըլլայ, մինչդեռ հայազգի մը ինքզինքը հոգիւ կեղծելով «վտարեցաւ» ինչպէս մէկը՝ «ի սրբոց Քառասնիցն»։

Վկայաբանութեան վերջաւորութեանը կը յիշուին քաջամարտ նահատակներու անունները՝ «Գլխաւորն՝ սուրբն Ատոմ որդւովն իւրով յազգէն Գնունեաց, սուրբն Վարոս յՌստանէ, սուրբ Ներսէհ յԱրուանդունի տանէն, սուրբ Վարձաւոր եւ այլ եւս բազմութիւն սուրբ ընկերացն ընդ նոսա եւ առին զպսակս անապականս» (Սոփ. ԺԹ., Վենետիկ 1854, էջ 69—82)։

Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանին թ. 219 դրչագիր Յայսմաւուրքը սա խորագիրն ունի՝ «Վկայաբանութիւն սրբոց Ատովմեանց եւ որդւոց նոցին Վարսայ եւ Ներսէսի եւ Վարձաւորին[5]» (Տաշեան, Ցուց. Ա., էջ 564), ուրեմն կերպով մը կարծես՝ Ատոմին երեք որդի կը վերագրէ։ Մինչդեռ Վենետիկեան Մխիթարեանց Մատենադարանին ԺԸ. եւ Ի. Յայսմաւուրքները Ատոմին միակ որդւոյն անունը Վարոս գիտեն (Հ. Յ. Թօրոսեան, ի «Բազմավէպ» 1899, էջ 66, ծն. 5)։ Նոյնը կը հաստատէ եւ Վիենն. Մխիթարեանց թ. 10 Յայսմաւուրքը՝ «Եւ սուրբ Ատոմ ունէր ընդ իւր որդի մի երիտասարդ հասակաւ վայելուչ եւ գեղեցիկ տեսլեամբ, Վարոս անուն»։ Իսկ Սրուանձտեանց Արդնի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին մէջ տեսած է թ. 227 ձեռագիր Հաւաքածոյին մէջ Ատովմեանց վկայաբանութիւնը սա խորագրով՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Ատովմայ եւ որդւոյն իւրոյ եւ Վարսակայ եւ Ներսէհի եւ Վարձաւորին եւ նոցունց ընկերաց[6]» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 394)։

Եղիշէ Ատոմ Գնունիի մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները պահած է։ Կը հաղորդէ՝ թէ Կարմիր Վարդան Մամիկոնեանի համախորհուրդ նախարարներու կողմէ բիւզանդական արքունիքը առաքուած պատգամաւորն է Ատոմ, որ հակառակ իր բուռն ջանքերուն մայրաքաղաքին մէջ որ եւ է յաջողութիւն չի կրնար ունենալ եւ չտապով կը վերադառնայ հայրենիք՝ Աւարայրի ճակատամարտին մասնակցելու համար (Եղիշէ, Պատմ. Վարդանանց, Վենետիկ 1893, էջ 130, 135)։ Թէ Վարդանի ո՛ր գումարտակին մէջ կը մարտնչի, այդ Եղիշէն կը լռէ, բայց կը յիշէ թէ Տղմուտի պատերազմէն յետոյ բազմաթիւ նախարարներու հետ Ատոմ Պարսկաստան կը տարուի։ Հոն արքայից արքային առջեւ — առանց ակնառութեան — Վասակ Սիւնի հաւատուրաց իշխանին դիմակը կը պատռէ,

[5] Սիրմէեան Արտ. արքեպ. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց, Ա. հատ., Երուսաղէմ 1935, էջ 295 եւ էջ 334։

[6] Բէյրութի մէջ Վեղարաւորներու վանքին հայերէն ձեռագիրներուն մէջ կայ Կիրակոս Արեւելցիի Յայսմաւուրքէն — գրուած Վասիլ դպրի ձեռքով Սեբ. Յայսմաւուրքէն բաշխողին խնդրանքով, Հայոց ՉԿԲ (1313) թուականին, Կոստանդին Կաթողիկոսի Օշին Թագաւորութեան (Թղ. 740բ). ուր կայ՝ «Եւ որք նահատակեցան ի աշտաւքն՝ Սուրբն Ատոմ եւ որդի իւր յազգէն Գնունեաց։ Վարոս, յՌստան տանէ, Ներսեհ, յԱրուանդունի, Վարձաւոր եւ այլք ընդ նոսա...» (Թղ. 753ա, ապա կը յիշուի Մանաճիհր Ռշտունիի նահատակութիւնը)։ — Սոյն վանքին հայերէն ձեռագիրները ցուցակագրած եմ եւ կը յուսամ պատեհ առթիւ հրատարակել։

© National Library of Armenia

ապացուցանելով՝ թէ Վասակ՝ թէեւ ինքզինքը Պարսիկներու բարեկամ դաւանած է եւ անոնց չահերուն քինախնդիր, բայց իրականութեան մէջ ջանադիր եղած է Բիւզանդիոնի հետ լաւ յարաբերութիւն մշակելու։ «Սա (Ատոմ) մատուցեալ յանդիմանէը զնա առաջի մեծի աւենին հրովարտակաւն իսկ, զոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեաւն» (անդ, էջ 251)։

Ատոմ Պարսկաստան վշտաչատ օրեր բոլորելէ յետոյ՝ կը վերադառնայ Հայաստան (անդ, էջ 369), ուր անոր գուցէ կը սպասէր «փափկասուն» հայ տիկին մը եւ «կցորդ» կ'ըլլար անոր չարչարանքներուն (Եղիշէ, էջ 385—389)։

Ղազար Փարպեցին Ատոմի Բիւզանդիան պատգամատուրութիւնը, Աւարայրի մարտին մասնակցութիւնը, Վասակ Սիւնիի դիմաըրկումը չի յիշատակեր, մանաւանդ թէ սոյն պարագաներէն մաս մը Վահան Ամատունիին կը վերագրէ։ Հ. Վ. Հացունի «Ժորհրդածութիւնք Եղիշէի Պատմութեան վրայ» իր գրութեամբը (Վենետիկ 1897) կը ճգնի հաստատել, թէ Եղիշէի տուած տեղեկութիւնները ճիշդ ըլլան։ Մինչ ես կը միանամ Գր. Տէր-Պօղոսեանի (Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 111, էջ 131—132) եւ Բարգէն Վ. Կիւլէսէրեանի հետ (Եղիշէ, Վիեննա 1909, էջ 192—193) Ղազարի պատմածներուն հաւատք ընծայել։ Վասն զի Եղիշէ (էջ 130) կ'արտայայտուի՝ «Յայնմ ժամանակի զմի սին ի մեծ նախարարացն, ի տոհմէն Գնունեաց ճեպով առաքեցին յերկիրն արեւմտից»։ Ապա քիչ մը վերջ (էջ 132) կը գրէ՝ «Եւ իբրեւ յանդիման եղեն մեծի թագաւորին»։ Ինչպէս կը տեսնուի յոգնակի դրուած է։ Հ. Հացունին եզակին ու յոգնակին կը ջանայ հաշտեցնել՝ պատճառաբանելով, որ Եղիշէն նախապէս գոհացած ըլլայ հրեշտակութեան մխիթարական առաջնորդին նշանակութեամբը, որուն կը հակառակի Տէր Պօղոսեան (անդ, էջ 231—232)։

Կարծես Եղիշէն ինքն իրեն հետ իսկ կարելի չէ հաշտեցնել, երբ նկատենք՝ որ Ատոմ Բիւզանդիոն կ'երթայ. հոն Թէոդոս կայսրը ինքզինքը պատրաստակամ կը ցուցնէ Հայերու օժանդակելու, բայց 450 Յուլիս 29ին կը մեռնի։ Ապա գահ կը բարձրանայ Պուլքերիա — գահակից ունենալով Մարկիանոս — եւ 451 Փետրուարին անոնք խմաց կու տան Արեւց արքային թէ՝ «Զեռնթափ... (են) ի Հայոց աշխարհէ գօրու եւ պինու եւ ամենայն օգնականութեամբ» (Հ. Յ. Գամբրճեան, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. հատ., Վիեննա 1852, էջ 541)։ Արդ հաւանական չի թուիր՝ որ Ատոմ Հայաստան արագահաս վերադարձած եւ Աւարայրի մարտին մասնակցած ըլլայ — եղիշէի վկայութեան համաձայն։ Մինչդեռ Փարպեցին Ատոմ պատգամաւոր՝ եւ Աւարայրի վրայ մարտնչող չի պիտեր։ Նա պիտէ երեք պատգամաւոր՝ Վահան Ամատունի, Համազասպ Մամիկոնեան եւ Մերուժան Արծրունի (էջ 197—198), որոնք թէեւ կը փութան — յետ իրենց առաքելութեան անյաջողութեանը — «զոնեայ ի յուսոյ փրկութենէն չվրիպել... եւ ոչ ժամանեալ ի գործ ժամու պատերազմին... առ լերամբն որ կոչի Պարխար... զադարեցին» (անդ, էջ 233);

Հայ պատգամաւորութեան հարցը վերջին անգամ երեւան կու գայ Վասակ Սիւնիի դատավարութեան ակզանին առջեւ։ Հոս Եղիշէի համաձայն Ատոմ Գնունին «մատուցեալ յանդիմանէը զնա առաջի մեծի աւենին հրովարտակաւն իսկ, զոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեաւ (անդ, էջ 251)։ Մինչ Ղազար կը հաղորդէ՝ թէ Աբշաէր կամաւորական կը ներ-կայանայ եւ կը չեչտէ, թէ «Նամականի արարեալ առ կայսրն եւ զվահան Ամատունի եւ զայլսն ի նախարարացն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հոռոմս արձակեաց» (անդ, էջ 266)։ Այսպէս՝ երկու պատմագիրներն ալ իրենց պատմաւորներուն վրայ հատատաուն կը կենան, բայց ինչպէս ըսինք աւելի ընդունելի է Ղազարի վկայութիւնը՝ նկատելով պատգամաւորութեան պարագաները, տեւողութիւնը եւ Աւարայրի ճակատին մատնակցութեան դժուարութիւնը [7]։

(Շարունակելի։)

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

[7] Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեանի յօդուածը «Կարմիրն Վարդան եւ Աւարայրի ճակատամարտը, Հանդէս Ամսօրեայ, 1951, էջ 97—154, մանաւանդ էջ 136)։ Հոն (էջ 138) Տաճատ Գնթունին նշանակուած է՝ Տաճատ Գնունի։

ԲԱՂԷՏԻ ԴՊՐՈՑԸ
1500—1700

20. ՀԱՅԱՐԱՊԵՏ ՂՈՒԼԹԻԿՑԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԳՐԻԳՈՐ ՄՇԵՑԻ, ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ղուլթիկ Բաղէշի գիւղերէն մէկն է։ Այս տեղ ծնած է Հայրապետ։ Հայրը կը կոչուէր Պարիչախ եւ մայրը Շաղրկի։ Եղբայրներէն կը յիշուին տէր Աբրահամ եւ Սահակ։

Հայրապետ աշակերտած է Խնդրակատարի դպրոցի մէջ Ներսէս Բաղիշեցւոյ։ Իր տաղն՝ Ատուտած անհաս գրած է Ներսէս 1617ին Հայրապետի խնդրանքով։

Իբր 1623ին երբ Ներսէս եպիսկոպոս մեկնեցաւ Բաղէշէն, իրեն ընկերացաւ Հայրապետ, հաւանօրէն տակաւին աշակերտ։ Այս միջոցին ստացած ըլլալու է Հայրապետ Ներսէս վարդապետի իշխանութիւնը։ Ներսէս վախճանեցաւ Կաֆայ։ Հայրապետ վերադարձաւ (1628էն յառաջ) Բաղէշ, երբելով իրեն հետ եպիսկոպոսին կողմէ արձակեալ մէկը նուէր Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի։

Հոս ի Բաղէշ կ'աշակերտի իրեն Մշեցի Գրիգոր երէց (1628—1634[?])։ Սա վարդապետական գաւազանը առնելէ ետքը, իր ուսուցչին հետ կը մեկնի էջմիածին, ուր Փիլոպոս կաթողիկոս երկուքն ալ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ։ Գրիգոր՝ կ'օծուի Տարօնի եպիսկոպոս։ Հայրապետ, եղբօրմ վանքին եպիսկոպոս։ Յիշատակագիրը հաւանօրէն Խնդրակատարի։ Յիշատակագիրը կը գրէ պարզապէս, թէ Փիլիպպոս կաթողիկոս (1634—1655) «ձեռնադրեաց զերկոսին եպիսկոպոս։ Եկեալ նոցա ի Ղուլթիկ, Հայրապետ եպիսկոպոս փոխեցաւ առ Քրիստոս»։

Հայրապետ եպիսկոպոս մը կը յիշուի 1634ին. Նո՞ւն է սա Ղուլթիկեցւոյ հետ. «Վերսին նորոգեցաւ Սպասաւորանս եւ Աղաւթամատոյց ձեռամբ Հերապետ եպիսկոպոսին ի վայելումն ակր Ա[ստուածո]ւրդն տէր Աբրահամին, թվին ՌՀԳ. ապուրդն տէր Աբրահամին, թվին ՌՀԳ. ապուտաս իՋ. նորոգեցաւ...» (Ա. արքեպ. Սիւրմէեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի..., էջ 3բ)։

Գրիգոր եպիսկոպոս գնաց եզրգուսի վանքը իբրեւ առաջնորդ։ Բացաւ այն տեղ դպրոց եւ ունեցաւ աշակերտներ։ Ինքը կը յիշէ անոնցմէ երկու Յովհաննէսներ։ 1648ին պայեցած է Բաղէշ եւ հոն ծագկել եւ կազմել մատուած է Աստուածաշունչ մը, որ գրուած էր իր յանձնարարութեամբ։ Յաւաջ կը բերեմ իր գրչէն երկու Յիշատակարանները։ Առաջինը գրուած ըլլալու է 1633ին ի Բաղէշ։ Երկուքին մէջ ալ երախտագիտական խօսքեր կան Հայրապետ Ղուլթիկեցւոյ յիշատակին։

«Արդ եւ Գրիգոր բանի սպասաւորս նուաստս եւ յետինս ի վարդապետաց, յերկրէն Տարաւնոյ, ի քաղաքէն Մշոյ, ամուսնացեալ ըստ կարգի աշխարհի եւ կոչեցեալ ի կարգ քահանայութեան։ Ի ՌՀԶ (1627) թվին փոխեցաւ կին իմ երկու որդովք առ Քրիստոս։ Եւ իմ ապաւինեալ առ սուրբ Հոգին՝ հեաեւեցայ ընթերցման գրոց եւ եկեալ աշակերտեցայ սուրբ եւ երջանիկ բարեւնպաւին Հայրապետ վարդապետին Ղուլթիկեցոյ, կացեալ առ նոս նոր եւ ի նմանէ ընկալայ գաւազան եւ աստիճան վարդապետութեան. եւ մինչդեռ յաշակերտութեան էի, ցանկացող եղէ այսմ գրոց եւ հաւ գրել զոա ի հալալ արգելանց իմոց ի վայելումն անձին իմոյ»։ Կը խնդրէ յիշել «զիս զԳրիգոր բանի ըսպասաւորս եւ զծնողս իմ զթաթուն եւ զՄանուէլ, եւ զկրտակիցն իմ զԱրիւհանն եւ զորդիքն զթաթուն եւ զՊետրոսն, եւ զեղբայրն իմ զԳրիգորն... նաեւ զհոգեւոր եղբայրն իմ զԴիլաքն... որ գրոցս գրչեցին եղեւ աւժանդակ»։ Գրիչն է Մեսրոպ գպիր, որդին Աւետիքի եւ Ագաթիի. կը յիշէ նաեւ «զհոգեւոր հայրն իմ զտէր Սահակ վարպետն» (էջմիածին, Թ. 146. Մատենադարանի)։

Գրիգոր վարդապետ գրել տուած է Ոսկեչատուր սարկաւագի, որ էր «տեղեակ Տիգրանայ, որ ասի Համիթ», Աստուածաշունչ մը, զոր 1649ին կը ծագկէ Մեսրոպ Վ. Բաղիշեցի։ Յիշատակարանին մէջ տալով համառօտիւ Գրիգոր վարդապետի կենագրութիւնը, կը գրէ ի մէջ այլոց. «Նոյ մեռնելէն ետքը «ինքն հետեւեալ ընթերցման սուրբ գրոց եւ եկեալ աշակերտեցաւ սուրբ եւ երջանիկ բարեւնպաւին Հայրապետ վարդապետի Ղուլթիկեցւոյ, կացեալ առ նոս նոր եւ ի նմանէ ընկալեալ

© National Library of Armenia